

Plat land, diepe geschiedenis Friesland als trauma

GOFFE JENSMA

'Jo bliuwe dochs jimmer deselde', sa sei my in freonlik man.
Mar hoe soe ik deselde bliuwe as sa mannichien my ôfstjert en eltsenien nimt eat fan my mei?
Sa haw ik 'Boer dy't stjert' mei belibbe, en my is foargien dy't nei my kommen sil-
len hie;
Hja geane fuort en âlde libbensmienskippen nimme in ein,

Hjoed haw ik wer myn kuier makke de greide troch by it âld hôf lâns.
Deselde bliuwe? Mar by in pôle gers kamen de triennen my yn 'e eagen
En de beamstompen brochten my oan ôfbrekken en fergean.

Mar dan sjoch ik de boerekeamer mei it âld minske fan 87 jier, dy't in baitsje sit te laapjen.
Hja wit noch dat ik berne bin: de feint yn 'e bolderwein kaam om it oan te sizzen.
Har stimme hat de âlde enerzjy; hja siket no in help yn 'e húshalding, mar hja wolle allinne by 'in man alleen'

Yn 'e keamer om har hinne fjouwer klokken, mar gjin ien hat de nije tiid.
Deselde bliuwe, deselde bliuwe, komt soks dy net benei?
O jimme tiidfersetters! O jimme "it folts syn wêzen kenne litte-wollers"!

(Obe Postma, 'Deselde bliuwe')¹

1.

Mij raakte een gedicht uit 1942. De herinnering van de dichter is uitgangspunt voor een paar gedachten over 'dezelfde blijven' en over verandering. Het zijn gedachten die Obe Postma (1867-1963) typeren. De laatste regel laat zien dat Postma zich hier niet beperkt tot een persoonlijke ervaring, maar dat hij zijn observaties inzet in hoe mensen in het algemeen over Friesland denken. Hij spreekt over het 'volk' (een echte jaren dertig-term!) dat volgens sommigen zijn wezen eindelijk eens moet leren kennen. Maar, zo lijkt Postma te vragen, is de werkelijkheid niet veelvormiger, rijker en ook veel veranderlijker dan deze 'tijdverzetters' volhouden?

Friezen moeten – in andere, modernere termen – hun identiteit vasthouden en dat roept spanning op tussen de dichter en deze 'het-volk-hun-

wezen-willen-leren-kenners'. In dit gedicht is dat zo, maar ook veel algemener doet het dat. Friesland (en daarmee bedoel ik alles wat dat woord aan associaties oproept) is een conflict tussen heden en verleden geworden; tussen dezelfde blijven en een ander worden, tussen veranderlijkheid en de wil om vaste vorm te vinden en een 'wezen' te benoemen. Zijn geschiedenis staat Friesland nu in de weg, is tot een wezenlijke last geworden. Het spreken, denken en dromen over Friesland wordt erdoor bepaald.

En zo is het ook echt! Friezen kunnen inderdaad midden in de nacht verschrikt wakker worden uit een nachtmerrie waarin ze droomden dat de boerderij verderop in het dorp een fabriek is geworden. Dat het dorp van gisteren vandaag een stad is. Dat hun blauwe luchten geel kleuren van de zwavel. Dat ze als tevreden boer gingen slapen om 's ochtends verschrikt als arbeider aan de lopende band wakker te worden. Dat de vogelgeluiden in hun weilanden 's ochtends klinken als de toeters van auto's, bussen en treinen. Dat ze, als ze 's ochtends hun mond open doen om de dag te begroeten, ineens de Friese woorden niet meer kunnen vinden. De Friese literatuur en de literatuur over Friesland en ook het Friese spreken en het gesprek over Friesland, zijn doordrenkt van deze nare dromen van verlies en ook de Friese politiek wordt er door bepaald.

Schrikbeelden zijn het! Ze zijn het probleem van Friesland. Het kan, als het zijn identiteit wil bewaren, niet anders dan zichzelf historisch definiëren, niet anders dan zichzelf zien als een verzameling van historisch overgeleverde waarden. Als het deze waarden zou opgeven dan zou Friesland niet langer Friesland zijn. Maar het probleem is dat deze eigenschap tegelijkertijd lijkt te verhinderen om adequaat te handelen, om zich aan te passen aan en in te spelen op het heden zoals dat zich elke dag voordoet, om echt te leven, om in de grote wereld zichzelf te zijn. Het verhindert 'Friesland' dus ook om zichzelf serieus te nemen en zichzelf als bij de tijd te zien, om een eigentijdse visie op zichzelf te ontwikkelen. Zodra het zich zou aanpassen aan de moderne tijd, zou het immers zijn eigenheid kwijt zijn.

2.

Ik wil dit conflict tussen heden en verleden hier toespitsen op een aantal belangrijke aspecten van de Friese identiteit: taal, geschiedenis en landschap. Dit conflict is zo sterk dat men zelfs wel zou kunnen spreken van een trauma.

De geschiedfilosoof Frank Ankersmit maakt rake opmerkingen over de mogelijke aard van zo'n trauma. Psychologisch gezien is een trauma voor een individu een toestand waarin hij met een bepaalde ingrijpende ervaring niet kan leven en waarin hij deze dus verdringt. Daardoor ontstaat 'dissociatie' en 'de-realisatie'. Men raakt de verbinding met het heden kwijt en weet zich jegens het heden geen houding te geven. Een individu beleeft voor zijn gevoel de werkelijkheid niet meer als 'echt'.

Bijzonder is dat Ankersmit deze omschrijving ook toepast op de geschiedenis van collectieven. In dat geval kan een trauma inhouden dat men zijn identiteit verliest en dat men dat weet, maar dat men deze identiteit niet meer kan bereiken. Ankersmit spreekt met Peter Laslett van een ‘... world we have lost’. Hij noemt een aantal zeer ingrijpende historische gebeurtenissen die op een collectief niveau dit verlies hebben bewerkstelligd: de Franse revolutie in 1789, de negentiende-eeuwse industriële revolutie, de dood van God.²

De stelling dat voor Friesland zijn geschiedenis een trauma is, impliceert (in het dominante culturele discours) dus dat Friesland een gewest is dat zichzelf in termen van verlies definieert. En zoals we zagen: dat klopt. Maar men kan dit nog scherper formuleren. Het woord ‘Friesland’ roept per definitie en ook bijna uitsluitend associaties op met een verleden dat voorbij dreigt te gaan of dat al voorbij is.

Daarin, in dat bewustzijn, is echter niet alleen verlies geleden maar bijna ongemerkt ook winst behaald. De grootste Friese schrijvers en kunstenaars zijn precies die schrijvers die dit verlies het best onder woorden hebben durven en kunnen brengen. Je zou hun werk om die reden – natuurlijk tot op zekere hoogte – zelfs een bijdrage kunnen noemen aan de wereldliteratuur. Nergens wordt het verlies van een oudere en vanzelfsprekende collectieve cultuur (die onder hún ogen plotseling in een regionale minderheidscultuur veranderde) beter onder woorden gebracht dan in het oeuvre van deze schrijvers.

Ik zou, waar het Friesland betreft, dan allereerst denken aan Joost Halbertsma en Obe Postma. Postma heb ik al genoemd; hij – met zijn 95 jaar ooit de oudste dichter van Europa – leefde voor het grootste deel in de twintigste eeuw. De geleerde predikant Joost Halbertsma (1789-1869) was een negentiende-eeuwer en hij wist fantastisch onder woorden te brengen wat met name de Franse en de industriële revoluties in Friesland (en trouwens ook in Nederland) te weeg hadden gebracht. Hij beschreef deze periode zo:

‘Wij leven in een tijdvak van doortocht van den eenen toestand naar een’ anderen; wij zijn een geslacht van overgang tot andere staatkundige inrigtingen, andere uitvindingen, andere geloofsbegrippen, andere middelen van bestaan; met één woord tot eene gansch andere wijze van zien en zijn’.³

Deze observatie impliceert vanzelfsprekend dat je om iemand anders te worden ook iemand anders niet meer bent, dat je iemand anders – namelijk: jezelf – moet vergeten. Je nieuwe identiteit bestaat er dus uit dat je weet dat je ooit een andere identiteit hebt gehad die je niet meer kunt bereiken, waarmee je niet meer kunt leven, die niet langer tot effectief handelen uitdaagt.

Dit gevoel is voor de Friese cultuur, voor de manier waarop Friezen nog steeds over Friesland denken in de afgelopen twee eeuwen zo fundamenteel gebleken, dat ze erzonder niet meer zou bestaan. Juist de twee processen die Ankersmit noemt – de industriële en de Franse revoluties – zijn bepalend

geweest voor deze traumatisering.⁴ Het verschil met bijvoorbeeld Nederland als geheel is dat daar het trauma door de tijd is geheeld en min of meer vergeten, terwijl de Friese cultuur en de identiteit er zo sterk door zijn bepaald dat het door de generaties heen werkzaam bleef.

3.

Dit traumatisch verlies kan men op vele manieren zichtbaar maken. Ik beperk me hier tot drie thema's die in de afgelopen twee eeuwen, zij het niet steeds op hetzelfde moment en met dezelfde intensiteit, voor de vorming van Friese identiteit van groot belang zijn gebleken: taal, geschiedenis en 'De Friese gemeenschap'.

Als men kijkt hoe door de tijd heen over het Fries is gedacht, dan valt als constante daarin op, dat het Fries al meer dan twee eeuwen lang als 'loser', als verliezer wordt bestempeld.⁵ Zelfs voor de felste Friese beweging, en reken maar dat Friese bewegings fel konden zijn, was het gebruik van het Fries steeds een aflopende zaak. Hoe zou het ook kunnen overleven in een tijd van modernisering, in een wereld waarin spoorwegen en snelwegen het Nederlands, het Duits en het Engels met wagonladingen tegelijk Friesland binnenbrengen? Maar dat was voor hen juist reden om ervoor te strijden en om rond dit besef en vastgelegd in allerlei instituties en organisaties een Friese gemeenschap en een Friese identiteit te organiseren. Om met Dylan Thomas te spreken: 'Do not go gently into that good night/rage, rage against the dying of the light.'

De Friese beweging (die zich voornamelijk richtte op het behoud van het Fries en daarom de rechten opeiste van de Fries-sprekenden) definieerde zichzelf in termen van doodgaan en sterfbedden. Joost Halbertsma, een van de grootste voorvechters van het Fries, meende bijvoorbeeld over zijn eigen werk, dat het eigenlijk niet veel meer voorstelde dan dat hij het Fries er een mooie begrafenis mee bezorgde.⁶ En Waling Dykstra (hij leefde rond 1900) sloot zijn megaproject van het samenstellen van een eerste volledig Fries woordenboek af met de opmerking dat hij het voor zijn kleinkinderen had gedaan, maar dat hij niet verwachtte dat die zijn Fries nog zouden kunnen verstaan.⁷ Een pregnant, veel recenter voorbeeld biedt de naoorlogse dichter Jan Wybenga in zijn lyts frysk deadeboek:

'Poepen en Bataven nimme de doarpkes yn.
De doarpslju swetse yn 'e stêdden yn har wrak
nijbryksk tsjin alle klippen op.

Hwat stjert dat boerefrysk in ivichmoaije deal!
't Giet oer yn hearetael en doctorandi plusse
de fasen út. Dat, 't kin net misse.'⁸

Het besef van de waarde van het Fries ontstaat juist daar waar die waarde niet langer vanzelfsprekend wordt geacht; onder die mensen, die ermee worden geconfronteerd dat het Nederlands een meer functionele voertaal is dan het Fries en dat het dominante Nederlands bovendien meer status heeft.

Ik kreeg onlangs nog een briefje van twee gymnasiumleerlingen die me voor een profielwerkstuk vroegen: 'Is het waar dat het Fries binnen een generatie zal verdwijnen?' Iedere tegenwoordige Fries-spreker deelt deze ervaring dat hij als Fries op de eerste plaats op dat verlies van taal wordt aangesproken. Een achterlijke taal, taal van een verdwijnende boerenstand, taal van het krimpende platteland, stervende taal.

4.

De begroting van wat het Fries aan associaties en beelden oproept wordt ook in andere opzichten met een tekort afgesloten. Aan de negatieve beeldvorming aangaande de eigen taal ligt in de eerste plaats ten grondslag hoe Friezen over hun eigen geschiedenis denken.

Ook daar is 'verlies' immers de centrale term. Ooit was het Friese territorium veel groter dan de huidige provincie Friesland. Tacitus had 2000 jaar geleden de Friezen al genoemd en in de vroege Middeleeuwen, ver voor het jaar duizend, besloeg Friesland een groot gebied dat zich uitstreckte van het Zwin in België tot juist over de Wezer in Noord-Duitsland. Het achtste eeuwse bisdom der Friezen was het eerste min of meer vaste bestuursgebied langs de Noordzeekust en het besloeg het tegenwoordige Nederland boven de grote rivieren. Al in de late Middeleeuwen was dit Friese gebied echter ingekrompen tot de huidige provincie Friesland.

Het is belangrijk om nu niet meteen door te schakelen naar onze eigen tijd, maar eerst op te merken dat vanaf die tijd – de late Middeleeuwen – het gewest Friesland zich verder ontwikkelde tot een relatief rijke, moderne en ook open samenleving. De boeren waren hier niet zelfvoorzienend, maar produceerden uitdrukkelijk voor de markt in een soort van subsysteem van de dominante Hollandse economie. Ze verbouwden hun producten op zo'n manier – rationeel en efficiënt – dat ze er winst op konden maken. In de vroegkapitalistische economie die zo tot stand kwam begon het geld te rollen. Het rolde richting handel: havens, schepen, vracht. Het rolde richting stad: burgers, universiteit, zorg, kunst. En het rolde weer terug naar de boeren: investeringen, winstmaximalisatie, meer en grotere koeien. De rijkdom trok mensen van buiten aan: hannekemaaiers, hugenoten, studenten, soldaten. Het toen nog soevereine Friesland kende kortom een stedelijke economie, net als die in Holland. Dat is in een paar termen het beeld van Friesland tot laten we zeggen 1800.⁹

Nadat Friesland zijn autonomie in 1798 kwijtraakte is er in dit systeem iets uit het lood geslagen. Juist hier, in het proces van de Franse en de indu-

striële revoluties, waren de veranderingen ingrijpender dan elders. Friesland werd onderdeel van een groter geheel en daardoor werd het in zijn economische functie beperkt. Het werd een landbouwprovincie en het zelfbeeld van de Friezen paste zich daarbij aan. In de negentiende en twintigste eeuw leerde Friesland zich presenteren als een plattelandscultuur; om het bondig uit te drukken: als een transparant geheel van plattelandse iconen. Friesland stond voortaan voor: boeren, sport, frisse lucht, eerlijkheid, vrijheidszucht, eigenzinnigheid en boerenfries (zoals het toen nog heette). En Friesland stond voor de droom dat deze eigenschappen al meer dan 2000 jaar door alle Friezen zouden zijn gedeeld.

Vanaf de negentiende eeuw veroverde in Friesland zo het platteland de stad. Modernisering kreeg er de vorm van traditionalisering. Door de stad echter buiten te sluiten ontzegde Friesland zich ook een rechtstreekse toegang tot de moderniteit (zoals buurprovincie Groningen die dankzij zijn universiteit wel had). De weg naar voren liep via de traditie en we zien dan ook dat in elke grote discussie in en over Friesland tot op de dag van vandaag die dichotomie allesbepalend is: traditionele authenticiteit versus moderniteit en innovatie. Hoe kan je het een behouden en toch het andere nastreven? Dat is de schijnbaar onmogelijke, traumatische vraag die steeds weer opduikt en die naar mijn mening nog steeds actueel is.¹⁰

5.

Ditzelfde idee van verlies waartegen men moest strijden, leidde ook tot politieke idealen. Vooral in de periode tussen 1900 en 1980 bloeide het ideaal van wat men kan noemen ‘De Fryske Mienskip’. Als in Nederlands verband de Friese belangen op het spel stonden, dan was het niet moeilijk om Friezen te mobiliseren door ze aan te spreken op gemeenschappelijke belangen. Ik hoef maar een paar grote naoorlogse kwesties zo in het voorbijgaan te noemen om dit te illustreren: Kneppelfreed in de jaren vijftig toen de rechten voor toelating van het Fries in het domein van de rechtspraak werden opgeëist en ingewilligd of de sluiting van de Lauwerszee die in 1958 door 135.000 mensen werd opgeëist.

Maar zou het vandaag de dag nog mogelijk zijn om op een dergelijke manier Friese gemeenschappelijkheid te mobiliseren? Tot voor kort – enkele decennia geleden nog maar – waren taal, geschiedenis en gemeenschapsgevoel de belangrijkste pijlers onder Friese identiteit. En de belangrijkste toegang daartoe was dan ook kennis van de eigen taal en geschiedenis. Dat kon de geschiedenis van Friesland als geheel zijn, maar ook de geschiedenis van een dorp, van de eigen familie, van de taal enz. Daarin lag iemands Friese identiteit redelijk vast verankerd. En juist dit is in de laatste decennia enorm veranderd. De vergruizing van de samenleving is aan Friesland niet voorbijgegaan.

6.

Er is in verband hiermee nog een andere ontwikkeling die zich in Friesland heeft doen gelden. Net als overal elders is in de afgelopen decennia – ook als het om Friese identiteit gaat en om kenmerken van wat Friesland is, of nog weer anders gezegd: om de associaties die het woord Friesland losmaakt – de nadruk verschoven van kennis naar beleving. Een van de belangrijkste uitkomsten van dit proces is voor Friesland een verschuiving van aandacht van geschiedenis en taal naar landschap.

Een paar jaar terug werd het project ‘Fryske Fiersichten’ uitgevoerd en werd Friezen gevraagd projectvoorstellen voor de toekomst in te dienen. Het is verbazingwekkend te zien hoe in de toekomstbeelden van Friezen taal en geschiedenis ineens maar nauwelijks meer een rol speelden, maar allerlei begrippen die met het landschap te maken hebben des te meer: ruimte, water, lucht, buiten. In de associaties die Friesland oproept neemt het landschap en alles wat er mee samenhangt een steeds grotere plaats in.¹¹

Maar dit leidt natuurlijk tot vervolgvragen, want wat is dat Friese landschap dan? Ik volsta met een korte associatieve opsomming van mogelijke eigenschappen, die iedereen onmiddellijk zal herkennen:

- Weide, terpen, wad, water, veel water, ruimte.
- Een ordening van ruimtelijkheid:
 - eenzame boerderijen in lege landschappen.
 - Rechte sloten die naar de einder wijzen.
 - Kromme sloten die naar zee kronkelen.
 - Terpen die geen bergen zijn, maar die juist de ruimtelijkheid van het landschap accentueren.
- Krijsende en tsjilpende weidevogels.
- Oneindige wolkenluchten.
- Grijs wad.
- Misschien zelfs – voor de buitenstaander – zangerig Fries brabbelende inwoners in rode bakstenen huizen met tuintjes vol strakgespannen waslijnen waaraan het bonte wasgoed bolt in de wind.
- Hier en daar een verweerde trekker en een oude kerk.

De lezer zal dit beeld herkennen. Het wordt – tenminste in mijn beleving – het best naar voren gebracht door het tijdschrift *Noorderbreedte*. Het is een landschap dat in de prachtige foto's van Harry Cock, John Stoel en Reyer Boxem, op een geësthetiseerde manier en dus met de afstand van schoonheid in beeld wordt gebracht. Het is het beeld van de buitenstaander.

Maar hoe afstandelijk of van buitenaf bekeken ook, het is toch een beleefd landschap. Het staat niet los van de betekenis die de fotograaf en

die met hem wij eraan hechten. Het maakt iets in ons los. Wat dat is, is niet direct duidelijk. Is het herkenning?

7.

Allereerst laat zich de vraag stellen of je überhaupt wel van een *Fries* landschap kunt spreken, en wel om drie redenen. De eerste is dat het Friese landschap als je er goed naar kijkt een stuk minder onveranderlijk is dan je zou denken. Het is immers niet in de eerste plaats het product van natuur, maar van de doorgaande bewerking door de mensen die het gebruikten. De Friezen wierpen terpen op en groeven ze weer af, trokken sloten recht, dempten sloten, legden wegen aan en spoorlijnen, bouwden vinex-wijken en witte schimmel, enzovoort, enzovoort.

Zou je bijvoorbeeld een Fries uit het jaar nul in een tijdmachine meenemen naar het heden, dan zou er bij hem misschien, als je tenminste een geschikt plekje zou uitkiezen, een vaag gevoel van herkenning kunnen zijn, maar zijn weg in dit landschap zou deze oude Fries in geen tweeduizend jaar meer kunnen vinden. Er is door de geschiedenis over het oorspronkelijke, bijna nog natuurlijke kwelderlandschap een ander landschap neergelegd, dat het oorspronkelijke landschap niet onzichtbaar maakt – integendeel zelfs –, maar dat juist voortdurend laat zien hoe disfunctioneel het is geworden. Het laat zich nu bekijken vanaf de snelwegen, vanuit de trein en vanaf de centrale assen die er voornamelijk na de Tweede Wereldoorlog doorheen zijn getrokken.

Ten tweede, juist die vage herkenning, laat ook zien wat er aan ‘het’ Friese landschap wordt gewaardeerd, namelijk dat het hier gaat om een ingepolderd kwelderlandschap. Maar hoe exclusief Fries is dit landschap? Stel dat we diezelfde oude Fries zouden meenemen naar Groningen, Oost-Friesland of de Deense Noordzeekust, ik denk niet dat hij het verschil zou zien.

Ten derde, en dat zal de lezer ondertussen zelf ook al wel hebben bedacht, bestaat Friesland natuurlijk uit heel verschillende landschapstypen. Het open, ruimtelijke kleilandschap met zijn kronkelende infrastructuur is maar een van die typen. Schroor catalogiseert in zijn *De wereld van het Friese landschap* negen verschillende types en onlangs sprak men in de notitie over het project Culturele Hoofdstad Fryslân zelfs van 19 verschillende types.¹²

8.

Het is dus maar de vraag of men wel van een wezenlijk Fries landschap kan spreken? En toch doen wij dat en lijken we het te herkennen. Hoe komt dat?

In zijn boek *Ideas of a Landscape* schrijft Mathew Johnson een mooie zin over dit probleem:

'The central problem [with landscapes is] how we know what we know about the landscape and past human life. At a very basic level, it proposes that understanding a landscape is about opening one's heart and mind and simply seeing (or sensing).'¹³

Het is, met andere woorden alsof wij in direct contact staan met het landschap en met de geschiedenis van de mens daarin. Het ligt daar voor ons, wij lopen er doorheen en het raakt ons. Wij beleven het.

Johnson meent echter dat deze manier van landschapsbeleving ontstaan is in de Engelse romantiek en hij laat ook zien dat het een conservatief beeld is. Dit landschap, zo impliceert het beeld, moet in stand blijven; het is wezenlijk Engels (of in ons geval Fries). Daardoor haakt het ook gemakkelijk aan bij nationalistische gevoelens (en kan het als identiteitskenmerk de plaats innemen van taal en geschiedenis).

Het Friese landschap ligt daar dus niet zomaar voor ons, het zit in de eerste plaats in ons hoofd en in onze blik. Er is dus nog een belangrijk argument dat moet worden ingebracht tegen de voorstelling dat er zoiets zou bestaan als 'het Friese landschap'. Niet alleen dat landschap zelf is voortdurend veranderd, maar ook wijzelf en onze beleving van dit landschap zijn veranderd en historisch gegroeid. Hoe onbevooroordeeld en empirisch onze blik ook lijkt te zijn, ze is eigenlijk uitermate vooringenomen. Ze is voorbehouden aan een kleine groep van gevoelige, goed opgeleide mensen uit de eenentwintigste eeuw en daarmee niet aan alle mensen. Stel we zouden onze Fries uit het jaar nul nog een keer oproepen en hem ondervragen over het wezen van het Friese landschap, zijn eerste tegenvraag zou ongetwijfeld zijn: 'Wat een rare vraag! Waarom vraag je me dat eigenlijk?'

Maar deze zelfde houding kunnen we ook in onze eigen tijd nog volop aantreffen. Alle mensen gaan een verbinding aan met het landschap waarin ze wonen en geven er dus betekenis aan. De esthetiserende, *Noorderbreedte*-achtige beleving is maar één manier. Men kan ook op andere en op heel verschillende manieren met het landschap verbonden zijn, bijvoorbeeld door er als boer in te werken, door er sloten in te graven of sloten te dempen, door er huizen in te bouwen. De betekenisgeving aan het landschap kan men niet los zien van de persoonlijke en collectieve geschiedenis van familiale, dorps-, buurt- en stadsgeschiedenis en in ons geval ook van de Friese geschiedenis. Het landschap is uiteindelijk een constructie van een samenleving als geheel.

9.

In de laatste decennia is de samenleving ingrijpend veranderd. De bovengenoemde verschuiving van taal en geschiedenis naar landschap en van kennis naar beleving wordt begrijpelijk tegen de achtergrond van het openbreken van

de verzuilde samenleving, van globalisering, digitalisering en verhoogde mobiliteit. Friesland verandert van een agrarische provincie in een regionaal economisch subsysteem dat het moet hebben van de dienstensector en van toerisme. Een paar opmerkingen over de verhoogde mobiliteit maken het gemakkelijkst duidelijk wat de gevolgen zijn voor cultuur in het algemeen en de waardering van het landschap in het bijzonder. Cruciaal is dan de figuur van de forens. In Nederland werkte in 2005 meer dan 50% van de bevolking niet meer binnen de eigen woongemeente en ook hierin is Friesland geen uitzondering.¹⁴ Een forens is iemand die bij uitstek geëquipeerd is voor de bovenstaande beleving van het landschap. X. bijvoorbeeld werkt in het westen en X. gaat in Jorwerd wonen. Hij reist elke dag, of wanneer dat maar nodig is (het internet vermag veel) van zijn dorp naar de stad. Wat is zijn verlangen? Waarom komt hij hier? Antwoord: vanwege het landschap, de natuur, de ademruimte en de opluchting. Zijn rol in de dorpsgemeenschap – Geert Mak is er natuurlijk het bijna karikaturale voorbeeld van – kan echter maar gering zijn. Hij is niet vergroeid met de geschiedenis en de economie van het dorp en van Friesland zoals eerdere generaties Friezen dat wél waren. Hij leeft ook elders.

De consequenties van dit alles zijn echter ingrijpend. Een forens heeft geen tijd om Fries te leren of lessen over de Friese geschiedenis te volgen. Hij vindt dat waarschijnlijk ook niet zinvol. Hij kan af en toe naar de dorpskroeg gaan. Meestal zal hij niet ter kerke gaan. Ook economisch gezien is hij niet afhankelijk van zijn woonomgeving. Hij is kortom niet in deze gemeenschap – de Fryske Mienskip – ingegroeid en kijkt er slechts van buitenaf naar. Maar op de een of andere manier wil hij vechten voor zijn plek en ook voor Friesland zoals dat zichzelf aan hem presenteert. Logisch dat hij in de eerste plaats Friesland associeert met het landschap.

Maar ook als het over het landschap gaat werkt het begrip verlies, het concept trauma, precies zo zoals het werkte en misschien nog wel enigszins werkt aangaande de taal gaat, namelijk als een kenmerk van bedreigde *Friese* identiteit.

Dat wordt zonneklaar juist door het tegendeel te laten zien, door te tonen welke betekenis wij niet aan dat landschap willen geven, door te laten zien wat wij als incongruenties in dit landschap ervaren: afvalovens, stilte in de weilanden (ik bedoel: weg met de vogels, kom op met dat Engelse raaigras), centrale assen, beton. Wij geven aan het Friese landschap de betekenis van 'platteland', in de zin van groen, organisch, ademruimte en we weigeren voor het Friese landschap de betekenissen 'stad': 'beton', 'innovatie', 'snelweg'.

Het wordt de super-forens Geert Mak – maar zijn wij niet allemaal, Friezen inclusief, forenzen geworden? – wel verweten dat hij een stomp over het landschap wil zetten. Hij wil in Jorwerd in zijn huisje werken en er mag niets veranderen. Onder de rand van zijn glazen stomp loopt ondertussen

wel, heel verraderlijk, de netwerkkabel van de computer waarmee hij God uit Jorwerd verdrijft. Die stolp is een adequaat beeld. Het laat zich weer heel goed in verband brengen met wat een traumatische ervaring is. Getraumatiseerde mensen en getraumatiseerde groepen, zo leert de literatuur, beleven de werkelijkheid als achter glas.

10.

Maar hoe lossen we dit probleem nu op? Hoe komen we af van dit denken in termen van verlies? Hoe breken we uit die traumatische stolp? Laat ik me voor een mogelijk antwoord tot het landschap beperken. Daartoe is ook wel reden. Ook de provincie Friesland zelf – en ik bedoel dan het provinciale overheidsapparaat – lijkt tegenwoordig definitief afstand te hebben genomen van een oudere voorstelling waarin Friesland in de eerste plaats een afgebakend gebied was met een eigen taal, geschiedenis en cultuur. Was de provincie tot voor kort de belangrijkste beschermer van de Friese taal, ze lijkt nu ‘de eigen taal, de eigen sporten en de eigenzinnigheid van de bevolking’¹⁵ ondergeschikt te maken aan ‘het Friese landschap’. Dat blijkt met name uit de vorig jaar verschenen notitie over het project ‘Friesland als Europese culturele hoofdstad’.

Dit ambitieuze plan om Friesland aan de Europese buitenwereld te presenteren staat niet op zichzelf, maar is bedoeld om te dienen als uitgangspunt van het totale cultuurbeleid van de provincie tot 2018. Over het landschap is nu niet een snelweg of een spoorbaan, maar een podium gebouwd. Sterker nog: het landschap is zelf een podium geworden:

‘Met de Waddenzee als metafoor ontstaat het beeld van een provincie met een enorme dynamiek. Internationaal is de Waddenzee gekend als belangrijke broed- en foerageerplaats voor vogels, die bovendien van levensbelang is voor het voortbestaan van veel leven in zee. Dit beeld vertalend naar cultuur en economie valt het op dat in Fryslân een groeiend aantal wetenschappers en creatieve ondernemers neerstrijkt om met elkaar te werken aan duurzame innovatieve toepassingen. Fryslân kan gezien worden als één *cultureel nationaal landschap* [mijn cursivering – GJ] waar brûsplakken worden gecreëerd, waar creatieve geesten, wetenschappers en ondernemers elkaar ontmoeten, waar nieuwe ideeën uitgebreed worden en waar nieuwe producten ontstaan. In dit gebied kunnen “vreemde vogels” zich laven aan en laten inspireren door de kwaliteiten van dit land en gevoed weer verder trekken.’¹⁶

Maar slaat in deze beeldvorming de balans niet volledig de andere kant uit? Door zo nauw aan te sluiten bij de afstandelijke forenzenblik gaat men immers voorbij aan alle andere mogelijke manieren waarop men zich tot

het 'landschap' kan verhouden. Wat moeten we denken van het plan van de provinciale overheid om de eigen bevolking voor dit plan warm te laten lopen en om zelfs 'een participatieprogramma' op te zetten, 'waarin we met alle geleidingen van de Friese samenleving de culturele kracht van de Friese regio manifest maken'? Wordt hier niet alsnog een essentialistisch, gemusealiseerd beeld van het landschap (inclusief al zijn bewoners) ondergeschikt gemaakt aan een economisch programma van afgedwongen openlegging. Welk toneelstuk wordt er aanstonds op dit cultureel nationaal landschappelijk podium gespeeld?

11.

Het lijkt mij dat de provincie met deze plannen Friesland tekort doet. Waar het namelijk om het (Friese) landschap gaat zijn niet alleen foeragerende forenzen en 'vreemde vogels' maatgevend. Verstandiger is het om de belangen die hier een rol spelen breder en ook specifiek te benoemen. Deze belangen zijn mijns inziens, tenminste waar het om het landschap gaat, drieledig: landbouw, cultuurgeschiedenis en ecologie.¹⁷

Natuurlijk is het merkwaardig dat in een provincie die langzamerhand nog maar een klein deel van zijn werkgelegenheid aan de landbouw ontleent – 7% – de belangen van die landbouw toch nog steeds zó zwaar wegen dat ze voortdurend botsen met een verantwoord, aan de tijd aangepast beheer van het cultuurland.¹⁸ Maar daarmee is de rol van de landbouw nog niet uitgespeeld. Nog steeds is immers 80% van de Friese bodem (water niet meegerekend) landbouwgrond.¹⁹

In de ontwikkeling van de landbouw als landschapsbepalende kracht speelt vooral 'tempo' een grote rol. De landbouw is bij uitstek de veranderaar van het landschap. De toegenomen mechanisatie van na de Tweede Wereldoorlog heeft een geheel andere manier van bodembeheer en dus ook van agrarisch bedrijf mogelijk gemaakt. Deze is niet alleen vaak strijdig met ecologische waarden (bijvoorbeeld biodiversiteit – denk bijvoorbeeld aan de verdwijnende weidevogels), maar ook met cultuurhistorische waarden. Kronkelsloten en -wegen worden rechtgetrokken en gedempt, percelen worden geslecht en van eentonig Engels raaigras voorzien, oude statige boerderijen worden voorzien van zulke grote bijgebouwen, dat ze voor het oog veranderen in keuterboerderijtjes. Een in de negentiende eeuw met de schep afgegraven terp (zelf het product van misschien wel vijftientig eeuwen) kan tegenwoordig in één week weer met vervuild slib worden opgebouwd.

Er bestaat kortom helemaal niet zoiets als 'het Friese landschap', er bestaat alleen maar veranderend landschap in Friesland en in dat landschap zijn verschillende tegenstrijdige belangen werkzaam.

12.

Natuurlijk drijft de Friese economie steeds meer op forenzen en toeristen en vanzelfsprekend waarderen dezen het landschap eerder om zijn ecologische en cultuurhistorische waarden, dus om wat het was en wat niet verloren moet gaan. En natuurlijk zijn impulsen van buitenaf welkom. Maar dit perspectief, waarin het landschap als metafoor van Friese cultuur wordt gepresenteerd, is een op partiële belangen berustende beeldvorming die in strijd is met de economische en sociale werkelijkheid. Het lijkt erop dat de ‘het-volk-hun-wezen-willen-leren-kenners’ van Obe Postma hier opnieuw aan het werk gaan.

Als men het over de toekomst van het Friese landschap wil hebben zou men beter de verschillende bovengenoemde belangen steeds tegen elkaar moeten leren afwegen. Wil men weloverwogen plannen voor de toekomst maken, dan kan men derhalve de geschiedenis niet buitenspel zetten (in dit geval de geschiedenis van het landschap als een veranderend landschap). Bijgevolg zou men ook alle mensen die samen, en vaak met tegengestelde belangen, deze geschiedenis maken in de discussies moeten willen betrekken, zowel de boeren die het landschap vormgeven door er in te werken, de projectmakelaar die er huizen bouwt, de aannemer die er wegen in aanlegt, de forens of de toerist die het landschap maakt door er naar te kijken en ervan te genieten of de kunstenaar/wetenschapper die het als podium gebruikt. In alle openheid en met gelijke rechten en met argumenten. Het (Friese) landschap is geen gegeven, het wordt gemaakt, zowel letterlijk als in ons hoofd als beeld.

Ankersmit, die ik in het begin van dit verhaal aanhaalde, maakt een zinvol onderscheid tussen twee vormen van nostalgie. Er bestaat een sentimentele vorm van nostalgie, die tot vitrinisering leidt. Sentiment leidt tot verzamelzucht en tot musealisering, tot het plaatsen van het verleden achter glas (of hier toepasselijker: op een ‘cultureel nationaal’ podium). Er bestaat daarnaast een vorm van nostalgie die men kan aanduiden als reflectief en deze werkt precies andersom: ze problematiseert juist deze nostalgie als iets wat zich in het nu afspeelt.²⁰

De slotsom ligt wel voor de hand. Trek toch de Friese cultuur en het Friese landschap eens achter dat glas vandaan, haal het uit de stolp, ruk het uit de vitrines in het museum, maak het weer werkzaam. Benoem het verleden, leef met het verlies en doe dat in zo breed mogelijk fora. Probeer debatten te faciliteren. Verleid kunst en literatuur om het engagement met dit probleem van authenticiteit en vernieuwing te benoemen. Ga niet uit van oude partiële schema's die Friesland in alle opzichten beperken. Provoceer de politiek en dwing haar om samenhangend beleid te voeren. Doe dat in hoe je omgaat met de inrichting van het landschap, met hoe je huizen en fabrieken bouwt en hoe je wegen aanlegt, met hoe je denkt dat mensen

gelukkig kunnen leven. De oplossing ligt in het benoemen van het probleem, in het maken van tekst, in het herformuleren van de waarde van Friesland, in de creativiteit van het nu. Haal het verleden dichterbij door er afstand van te nemen. Schrijf essays als dit wanneer een gedicht je raakt.

Aangehaalde literatuur

- Ankersmit, F., *De Sublieme historische ervaring* (Groningen 2007).
- Broersma, Daniël en Goffe Jensma, 'Groninger leegte. De verbeelding van een randgewest.' *Groninger Historisch Jaarboek* (2000) 19-40.
- Breuker, Pieter, 'Ungergongsfoarsizzingen oer it Frysk troch de ieuwen hinne'. *Us Wurk* 32-1/2 (1983) 1-41.
- Dykstra, J.W., *Waling Dykstra. Syn libben en syn wurk*. Waling Dykstra-Rige 1 (Boalsert 1949).
- Halbertsma, Justus, 'De stûke', in: Idem, *Fluit en doedelsek. Unbikend Frysk wurk*. J.J. Kalma en Ype Poortinga ed. (Drachten 1971) 36-59.
- Jensma, Goffe, *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1998).
- Jensma, Goffe, 'Kangoeroe naast Kieviet. Over beeldvorming en overdracht van Friese cultuur en geschiedenis', *It Beaken* 70-1/2 (2008) 23-40.
- Johnson, Matthew, *Ideas of landscape* (Malden MA-Oxford 2007).
- Laslett, Peter, *The world we have lost* (Londen 1965).
- Postma, Obe, *Samle fersen* (Leeuwarden 2005).
- An. [Provincie Friesland], *Strategie Fryslân cultureel hart voor Europa's regio's* (z.p. z.j. [Leeuwarden 2009]).
- Schroor, Meindert, *De wereld van het Friese landschap* (Groningen 1993).
- De Vries, Jan, en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815 : de eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).
- De Vries, Jan, 'De economische ontwikkeling van Friesland na het einde van de Friese vrijheid', in: Frieswijk, J.A. e.a. (red.), *Friesland, staat en macht. 1450-1650* (Hilversum- Leeuwarden 1999) 140-157.
- Wybenga, J., *Lyts frysk deadeboek* (Buitenpost 1977).

Noten

1 Postma, *Samle fersen*, 282. 2 Ankersmit, *Sublieme historische ervaring*, 348-421; Laslett, *The World We Have Lost*. 3 Halbertsma, 'Over de stijl', 27; geciteerd in Jensma, *Rode tasje*, 40. 4 Jensma, *Rode tasje*, passim. 5 Jensma, *Rode tasje*, 31; in het algemeen: Breuker, 'Undergongsfoarsizzingen'. 6 Halbertsma, 'De stûke', 43. 7 Dykstra, *Waling Dykstra*, 130. 8 Wybenga, *Lyts Frysk deadeboek*, (niet gepagineerd). 9 Faber, *Drie eeuwen*; De Vries, 'De economische ontwikkeling'; De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*. 10 Jensma, 'Kangoeroe naast kieviet'. 11 Ibidem. 12 Schroor, *Wereld van het Friese landschap*, 75-175. *Strategie van het programma Kulturele Haadstêd*, 9. 13 Johnson, *Ideas of a Landscape*, 26. 14 <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/nederland-regionaal/publicaties/artikelen/archief/2008/2008-2371-wm.htm>. 15 *Strategie van het programma Kulturele Haadstêd*, 4. 16 Ibidem, 10. 17 Broersma en Jensma, *Groninger leegte*, 32-37. 18 Cijfers ontleend aan: <http://www.fryslan.nl/sjablonen/1/infotype/plan/view.asp?targetID=23278>. 19 Cijfers ontleend aan: <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37105&D1=0-1,5-9,13,17,20,23&D2=a&D3=1,7,17,27,37,47,57,67,77,87,97-103&HD=100309-1115&HDR=T&STB=G1,G2>. 20 Ankersmit, *Sublieme historische ervaring*, 415-421.

